शिक्षात्रयम्

गजाननमहं वन्दे कार्यकारणमानुषम् ।
शेगाववासिनं नित्यं सर्वकार्यार्थसिद्धये ।।१।।
वामनं वासुदेवं च नौमि वाक्यार्थसिद्धये ।
यैरेव मानुषं जन्म सत्कर्तुं चोदना कृता ।।२।।
कवीश्वरगुरून् वन्दे दत्तात्रेयाभिधापरान्।
येषां कटाक्षपातेन कृतार्थो जायते नरः।।३।।

प. प. श्रीवासुदेवानंदसरस्वती स्वामिमहाराजांच्या 'शिक्षात्रयम्' या ग्रंथाचा प्रास्ताविक परिचय, या ग्रंथाचे महत्त्व, त्याची उपयुक्तता याचे विवेचन संस्कृतचा विशेष अभ्यास नसणाऱ्या साधकांकरिता करण्याचा पू. गुरुचरणांचा आदेश झाल्याने 'यथाधीतं' 'यथामति' या सूतांच्या उक्तीप्रमाणे या ठिकाणी प्रयत्न केला आहे प. प. श्रीस्वामिमहाराजांच्या वाङमयाचे महत्त्व अनेकविध आहे. अनेक साहित्यिक गुणांनी मण्डित असलेलें, अद्वैतवेदान्त सिद्धांताची सूक्ष्म बैठक असलेले, अदृष्टप्राप्ति व चित्तशुद्धी प्राप्त करून देणारे हे वाङ्मय पी.एच.डी. परीक्षेचा विषय बनलें यात आश्चर्य नाही; या वाङ्मयाची उपासनेद्वारा होणारी उपयुक्तता दृष्टीआड करून चालणार नाही. स्वामिमहाराजांच्या संप्रदायात प्रसिद्ध असलेल्या प्रश्नावलीतून अनेकांना जी साधने मिळतात त्यात 'शिक्षात्रयाचे सार्थ वाचन' असे एक साधन आहे.; या साधनाचे अनुष्ठान करणाऱ्या उपासकांना हे विवेचन, मननासाठी उपयुक्त ठरेल असा विश्वास वाटतो.

'शिक्षात्रयम्' या ग्रंथाचे कुमारशिक्षा, युवशिक्षा व वृद्धशिक्षा असे तीन पोटभाग असून त्यांचे विवेचन क्रमशः करू.

कुमारशिक्षा -परिचय

हाती घेतलेला ग्रंथ निर्विघ्नपणे पूर्ण व्हावा, यासाठी वेदानुसारी ग्रंथकार म?ङ्गलश्लोक लिहितात. या परंपरेनें स्वामिमहाराजांनी पहिल्या श्लोकात श्रीदत्तात्रेयांना वंदन केले आहे. केवळ वंदनात्मक असलेल्या श्लोकातूनसुद्धा जो अर्थ सूचित होतो, तो अपेक्षितच आहे. एवढेच नव्हे तर दत्तसंप्रदायाच्या प्रत्येक जागृत साधकाला तो माहीत असणे आवश्यक आहे, एवढे याचे महत्त्व आहे. आपण ज्यांना दत्तात्रेय किंवा दत्तमहाराज म्हणून संबोधतो ते म्हणजे प्रत्यक्ष जगताच्या उत्पत्ति-स्थिति-लयाचे अंतिम कारण असणारे परमात्मतत्त्वच होय. ते अतिसूक्ष्म, म्हणूनच अतीन्द्रिय आहे. कुंभार हा घटाचे निमित्त-कारण असून माती ही उपादानकारण आहे.परमात्मतत्त्व हे जगताचे निमित्तकारण व उपादानकारण असे दोन्हीप्रकारचे कारण आहे. मातीत जसा बदल घडतो तसा या परमात्म तत्त्वांत बदल घडत नाही. म्हणजेच ते निर्विकार असूनही उपादानकारण असणे हे फक्त विवर्तवादातच संभवते. सर्वव्यापकाला कारणत्व हे सुद्धा विवर्तवादांतच होऊ शकते. त्या परमतत्त्वाने मायेच्या आश्रयाने निरनिराळे अवतार घेतले. त्यातील एक अवतार दत्तात्रेयांचा होय.

सत्य-ज्ञान-अनंत हेच स्वरूप दत्तात्रेयांचे म्हणजेच परमात्म्याचे असून तेच वस्तुतः जीवाचेही स्वरूप होय, हा वेदान्ताचा अपूर्व म्हणजे इतरत्र कोठेही न आढळणारा सिद्धांत बालवयापासून मनावर बिंबवण्यासाठी, (कौमार आचरेत् प्राज्ञ धर्मान् भागवतानिह। भागवत धर्माचे आचरण बाल्यावस्थेतच केले पाहिजे. (भागवत ७:६:१) या कारणाकरिता ही कुमारशिक्षा दयार्द्र बुद्धीने श्रीस्वामिमहाराजांनी लिहिली आहे. या शिक्षेतील चिंतनाने स्वस्वरूप मिळविण्याचा प्रयत्न-निदान त्यासाठी प्रारंभ-प्रत्येकाने करून कृतकृत्य व्हावे एवढीच वाजवी अपेक्षा श्रीस्वामिमहाराजांची असणार. कुमारशिक्षा केवळ बालांनाच नव्हे, तर बालवयात तसे संस्कार न झालेल्या सर्वांनाच उपयोगी पडणार आहे.

या परमेश्वराचे अस्तित्व कोणीही नाकारू शकत नाही. त्याचे वर्णन परम आप्त असलेल्या वेदांनीच केलेले आहे. वेद हे अपौरुषेय आहेत, म्हणजे कोणीही जाणीवपूर्वक ते उत्पन्न केलेले नाहीत. या वेदांवर नितान्त श्रद्धा असणे आवश्यक आहे. त्या वेदांचे अनुसरण करणारी निरनिराळी शास्त्रे हीही प्रमाणभूतच आहेत. त्यांना स्मृतिग्रंथ म्हणतात. वेदांना श्रुति म्हटले जाते. श्रुति व स्मृति हे माणसाच्या दोन डोळ्यांप्रमाणे आहेत. सर्व ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचे साधन म्हणजेच श्रुति व स्मृति. या श्रुति-स्मृतींनी मनुष्याला सत्कर्माकडे प्रवृत्त व असत्कर्मापासून निवृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. म्हणून श्रुति-स्मृतींचा अभ्यास यावच्छक्य सद्गुरूच्याकडून करणे आवश्यक आहे. हे अध्ययन करीत असता तर्काचा अवलंब करणे जरूरीचें आहे. परंतु तो तर्क शुष्क नसावा. वेदानुकूल असाच तर्क असावा. केवळ आपल्या बुद्धीने वेदमंत्रांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करू नये. प्रकरण, इतर वेदान्तवाक्ये व वेदानुकूलतेच्या साहाय्याने मंत्रांचा अर्थ लावावा. कर्मे करीत असताना अनेक संशय उत्पन्न होणे स्वाभाविक आहे. अशा वेळी जाणकार, सदाचार-संपन्न ब्राह्मणांना विचारून संशयाचे निरसन करून घेणे आवश्यक आहे. श्रीस्वामिमहाराज हे वेदोक्त कर्ममार्गाविषयी अत्यन्त आस्था

बाळगणारे होते. लोकांची पळवाट काढण्याची वृत्तीही त्यांना ठाऊक होती. त्यामुळे त्यांनी असा स्पष्ट अभिप्राय दिला आहे की, **संकटकालीच फक्त गौण मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे.**

संकटकाल नसताना 'आद्य कल्पाने' म्हणजे मुख्य प्रकाराने, म्हणजे जसे सांगितले आहे, तसेच कर्म केले पाहिजे. अशा प्रकारे ईश्वरार्पणबुद्धीने जर धर्मानुष्ठान केले तर पाप नाहीसे होते, म्हणजेच चित्तशुद्धी होते. ज्या चित्तशुद्धीची सर्वत्र वेदान्तात अपरिहार्यता वर्णन केली आहे. ती चित्तशुद्धी कशी होते, हे स्वामिमहाराजांनी सहजपणे सांगून त्याद्वारा ब्रह्मज्ञान-मोक्ष, प्राप्त होत असल्याचे सांगितले आहे. असे संपूर्ण शास्त्रसिद्धान्त तात्पर्यरूपाने प्रतिपादन करण्याचे महाराजांचे कौशल्य हे असामान्य आहे. ईश्वरार्पणबुद्धीने कर्तृत्वाभिमान उत्पन्न होत नाही व त्यामुळे जन्म-मरण परंपरेला कारण ठरणारी वासनाच निर्माण होत नाही. याचाच अर्थ, कर्म हे बंधनकारक होत नाही. अशा प्रकारे संपूर्ण गीतेचे सार या ठिकाणी आले आहे. अशा प्रकारची कर्मे फलाची अभिलाषा सोडून केल्यास 'मुमुक्षुत्व'- मोक्षप्राप्तीची तीव्र इच्छा, उत्पन्न होते. वेद अध्ययनाने ऋषिऋण, यज्ञयागादिकांनी देवऋण व संतति निर्माण करून पितृऋण, अशा तीन ऋणांतून मुक्त झाल्यानंतर जर कोणी कर्म सोडून मोक्षमार्गाला गेला, तर त्याला कोणतेही विघ्न उत्पन्न होत नाही. कर्म मुळीच न करणे किंवा कर्म हेच शेवटपर्यंत आत्यंतिक कल्याणाला कारण होते असे मानणे, हे दोन्ही प्रकार चुकीचे आहेत. प्रथम कर्म करणे हेही आवश्यक व नंतर तें सोडणे हेही आवश्यक (त्यजतैव हि तज्ज्ञेयम्) चित्तशुद्धीपर्यंत कर्म केलेच पाहिजे. दीर्घकालापर्यंत कर्म करूनही शम-दमादिक उत्पन्न झाले नाहीत, म्हणजेच चित्तशुद्धी झाली नाही, तरीही मरेपर्यंत कर्मे करावीतच. त्यांची फले पुढल्या जन्मी मिळाल्याशिवाय राहणार नाहीत. या जन्मात आवश्यक तीं कर्मे न करताच चित्तशुद्धि झालेला एखादा मनुष्य दिसून येतो. त्याने पूर्वजन्मी तशी कर्मे केली असली पाहिजेत, हे अनुमान करण्यास काहीही हरकत नाही. कारण, कारणाशिवाय कार्य घडूच शकत नाही व (नाभुक्तं क्षीयते कर्म - देवीभागवत) केलेल्या कर्माचे फळ (चांगले किंवा वाईट) उपभोगावेच लागते, या सिद्धान्ताप्रमाणे या जन्मी उपभोग न घेतलेल्या कर्माचे फल पुढच्या जन्मी प्राप्त होतच असते. भारतीयांचा हा कर्मसिद्धान्त अनन्यसाधारण आहे. त्याचे मर्म बाल्यावस्थेपासूनच जाणून घेतले पाहिजे अशी स्वामिमहाराजांची अपेक्षा आहे. साधकाने हे सर्व जाणून अत्यंत दक्षतेने अनाचार व अतिचार यांच्या टोकाला न जाता कर्म केले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह आहे.

अशा प्रकारें सदाचाराने धर्म, धर्माचरणाने संपत्ति, धर्माशी विरोध येणार नाही अशा प्रकारे विषयोपभोगांची प्राप्ती, नंतर मोक्षप्राप्तीही होऊ शकेल. एका सुभाषितात 'धनाद्धर्मं' म्हणजे धनाच्या द्वारा धर्मप्राप्ती होते असे म्हटले आहे. इथे धर्माचरणाने संपत्ति (धर्मेण अर्थं च साधयेत। कुमार १६) असे त्याच्या उलट म्हटले आहे. परंतु यांचा विरोध नाही. संपत्तीमुळे धर्माचरण करता येते व धर्माचरणामुळे संपत्ती प्राप्त होते असे अनुभवास येते. (बीजा??वत् अन्योन्याश्रयो न दोषाय।)

हे धर्माचरण करीत असतां सत्संग अत्यंत आवश्यक आहे. दुर्जनांच्या सहवासात आपला बुद्धिभेद होण्याची शक्यता जास्त असते. चित्तशुद्धि होईपर्यंत कोणालाही कर्माचा त्याग

करून संन्यास घेता येत नाही. स्वतःची योग्यता किती आहे हे प्रत्येकाने स्वतःच जाणले पाहिजे, दुसऱ्याला ती पूर्णांशाने जाणता येत नसते. शुभेच्छा, विचारणा, तनुमानसा, सत्त्वापत्ति, असंसक्ति, पदार्थाभावना व तुर्यगा अशा ज्ञानाच्या सात भूमिका आहेत. त्यातील पहिली भूमिकाही प्राप्त न झालेल्या माणसाचा एकदम वरच्या पायरीवर जाण्याचा प्रयत्न जसा हास्यास्पद आहे, तसेच चित्तशुद्धि न होता कर्मत्याग करणे हे हास्यास्पद आहे. केवळ हास्यास्पद नव्हे, तर ते क्लेशदायक ठरेल; असा स्पष्ट इशारा स्वामिमहाराजांनी दिला आहे. आपली योग्यता नसताना संन्यास किंवा अष्टांगयोग यांच्या प्राप्तीची इच्छा करण्यापेक्षा प्रत्येक साधकाने प्रथम अभयादि दैवी-संपत्ती मिळविण्याचा प्रयत्न करणे अधिक उपकारक ठरणारे आहे.

प्रसंगाने देवतांच्या स्वरूपाविषयी विचार मांडला आहे. मीमांसकांच्या मते देवता म्हणजे मंत्रच; त्यांना स्वतंत्र शरीर नसते. या मताचा स्वीकार न करता स्वामिमहाराजांनी श्रुती व स्मृती यांच्या आधाराने इंद्र-शंकरादि देवतांना विग्रह म्हणजे शरीर असते, हे अद्वैतवेदान्तानुसार उत्तर दिले. शरीर असूनही या देवता एकाच वेळी अनेक यज्ञात आहुती घेण्यास योगी पुरुषाप्रमाणे अनेक शरीरे धारण करून जाऊं शकतात व सूक्ष्मरूपाने तेथील हविर्भाग घेतात असा युक्तिवाद महाराजांनी केला आहे.

कर्म करण्याकरता देहाच्या ठिकाणी अहंबुद्धि असणे आवश्यक असते आणि ती असेपर्यंत ज्ञान उत्पन्न होऊ शकत नाही. अशाप्रकारे ज्ञान व कर्म यांच्यामध्ये अत्यंत विरोध असल्यामुळे त्यांचा समुच्चय म्हणजे एकाच वेळी दोहोंचे अस्तित्व संभवत नाही. असे ईशावास्योपनिषद् मंत्रांचा उल्लेख करून त्यांनी प्रतिपादन केले आहे.

वेदांची व ईश्वराची अवज्ञा करणे हे नास्तिकपणाचे लक्षण असून असा मनुष्य जिवंत असून मेल्यासारखाच समजावा. तो नरकातच पडेल असे कुमारशिक्षेत स्पष्ट बजावले आहे. उलट ईश्वराचे अस्तित्व मानणारा व वेदोक्त कर्माविषयी आस्था बाळगणारा मोक्षाला जातो असे सांगून केनोपनिषदातील एक आख्यायिका या विवेचनाच्या संदर्भात सांगितली आहे. कुमारांच्या प्रमाणेच इतर सर्वांनाही अतिशय मनोवेधक व उद्‌बोधक अशी वाटणारी असून ती कथा पुढीलप्रमाणे आहे -

देव व असुर यांच्यामध्ये एकदा भीषण संग्राम झाला. असुरांचा प्रचंड संहार करून ईश्वराने देवांना जय मिळवून दिला. या जयामुळे देवांची भावना अशी झाली की, आपणच हा विजय मिळवला. परमेश्वराने आपल्याला विजय मिळवून दिला असे त्यांना वाटेनासे झाले. अहंकार हा आत्मविनाशाला कारण होतो, म्हणून देवांना झालेली ही अहंकारबाधा दयाघन प्रभूला पाहवली नाही, त्याने अतिशय मोहक रूप धारण केले व तो त्यांच्या समोर प्रकट झाला. ते रूप अत्यंत तेजस्वी होते. असे तेज देवांच्या पैकी कोणी यापूर्वी पाहिले नव्हते. म्हणून देवांनी आपल्यामधील अतिशय चतुर असलेल्या अग्नीला त्या अपूर्व रूपाला ओळखण्यासाठी त्याच्याकडे पाठविले. त्या तेजाने, ‘तू कोण आहेस व तुझ्यात काय सामर्थ्य आहे?’, हे अग्नीला विचारले असता अग्नीने सांगितले की, पृथ्वीवरील सर्व पदार्थ जाळून टाकण्याचे आपले सामर्थ्य आहे. त्याची परीक्षा पाहण्यासाठी ईश्वराने त्याच्यापुढे गवत ठेवले व ते त्याला

जाळण्यास सांगितले. सर्व शक्ति पणाला लावून अग्नीने ते जाळण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो गवत जाळू शकला नाही. अग्नि खजील होउन देवांच्याकडे परत गेला व हे काही आपल्याला कळू शकत नाही असे त्याने कबूल केले. नंतर देवांनी या कामगिरीवर वायुदेवाला पाठविले. अग्निप्रमाणेच वायूला त्या 'यक्ष'रूप धारण केलेल्या ईश्वराने 'तू कोण?' 'तुझे सामर्थ्य काय?' हा प्रश्न विचारला असता वायूने उत्तर दिले की, 'मी आकाशसंचारी वायु असून पृथ्वीवरील सर्व वस्तु उडवून देण्याचे माझे सामर्थ्य आहे'.ते ऐकून ईश्वराने ते गवत त्याच्यापुढे ठेवून उडविण्यास सांगितले. वायू ते उचलूही शकला नाही. लज्जित होउन हे रूप म्हणजे नक्की काय आहे, हे आपल्याला ओळखता येत नाही अशी कबुली त्याने दिली. नंतर देवांनी इंद्राला ते रूप जाणून घेण्याच्या कामगिरीवर पाठविले. इंद्र येत असतानाच ते रूप अंतर्धान पावले. हजार डोळ्यांच्या इंद्राला सुद्धा ते रूप दिसेना म्हणून तो खिन्न होऊन तिथेच राहिला. तो ईश्वरचिंतन करू लागला. त्याला अकस्मात् अतिशय सुंदर अशा उमादेवीचे दर्शन झाले. अंतराळात उभ्या असलेल्या तिला इंद्राने विचारले की, "मी समोर आताच बघितलेले (यक्षरूप) कोणी धारण केले होते ? " तिने सांगितले 'तो सर्वांच्या अंतःकरणात निवास करणारा प्रत्यक्ष परमेश्वरच असून तुमचा अहंकार नाहीसा करण्यासाठी प्रगट झाला होता'. इंद्राने सर्व देवांसह ईश्वराची स्तुति केली, अशा रीतीने देवांचा अहंकार नाहीसा झाला. सर्व देवतांना शरीर असते हे या आख्यानाचे तात्पर्य असल्याचे स्वामींनी सांगितले आहे.

या कथेचे आणखीही एक महत्त्वाचे तात्पर्य आपल्या दृष्टीने आहे, ते म्हणजे देवांना सुद्धा अहंकार असतो; नसल्यास केव्हाही उत्पन्न होऊ शकतो. तो वाढल्यास विनाशालाच कारणीभूत होतो. तसा होऊ नये अशी काळजी हृदंतरवासी परमेश्वरच घेत असतो. म्हणूनच आपल्या जीवनात संकटे, अडचणी, अपयश ही उत्पन्न होत असतात. त्यामुळे आपला कर्तृत्वाचा अहंकार नाहीसा होऊन, "विपदः सन्तु नः शश्वत्।" या कुन्तीदेवीच्या मागणीप्रमाणे परमेश्वराची आराधना आपल्या हातून घडते.

धर्मशास्त्र, इतिहास, पुराणे इत्यादि ग्रंथातून असे प्रतिपादन केले आहे की, ईश्वर हा एकमेवाद्वितीय असा असला, तरी मायेच्या आश्रयाने तो देवी, गणपति, विष्णु, शंकर व सूर्य अशी पाच रूपे, भक्तांवर अनुग्रह करण्याकरिता धारण करतो. पूर्वी त्याने कश्यपादिकांना वरदान देऊन अवतार घेतला. सध्या कलियुगांतही कृष्णातीरी तो जागृत असल्याची ग्वाही महाराजांनी दिली आहे. भक्तांचा विश्वास दृढ होण्यासाठी स्वामिमहाराजां- सारख्यांची आश्वासने उपयोगी पडतात; नव्हे ती आवश्यकच आहेत. कृष्णातीरी जागृत असलेल्या, भगवान् दत्तात्रेयांचा अवतार धारण केलेल्या परमेश्वराची एक लीला कुमारशिक्षेच्या शेवटी सांगितली आहे. सर्वांच्या परिचयाची असलेली कथा थोडक्यात अशी आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यात कृष्णानदीच्या उत्तरेला शिरोळ नावाचे एक गाव आहे. तेथे श्रीनृसिंहसरस्वतीस्वामिमहाराज भिक्षेकरिता दत्तभक्त अशा दांपत्याच्या घरी गेले. लक्ष्मीपति असूनही संन्यासधर्माचे आचरण कसे असते हे आपल्या आचरणाने इतरांना दाखविण्यासाठीच श्रीगुरू भिक्षा मागण्यासाठी तेथे गेले. यतिधर्माला अनुसरून दंड घेऊन, किडा-मुंगीही मरणार नाही अशा रीतीने पावले टाकीत ते

त्या ठिकाणी आले. श्रीगुरूंनी भिक्षा मागितल्यावर ब्राह्मण पत्नीने त्यांचे स्वागत केले. श्रीगुरू हातपाय धुऊन आसनावर बसले. त्या साध्वीने महाराजांचे चरणोदक घेतले, त्यांची पूजा केली. 'आपणासारखे महात्मे देवापेक्षाही श्रेष्ठ असतात; त्यांच्या केवळ दर्शनानेही पापराशींचा नाश होतो' असे म्हणून त्यांची स्तुति केली. तिने अशीही प्रार्थना केली, 'आपण प्रत्यक्ष विष्णुस्वरूप आहात, आपल्याला भोजन दिल्याने संपूर्ण त्रैलोक्यानेच भोजन केल्यासारखे होते, माझे पति बाहेर गेले आहेत, तरी ते परत येईपर्यंत आपण थांबावे व भोजन करूनच जावे'. 'ते येण्यापूर्वीच भिक्षा घाल' असे म्हणालात, तर तसेही करीन. श्रीगुरूंनी तिला सांगितले, **'**आपण क्षुधापीडित असल्याने ताबडतोब भिक्षा वाढावी. चांगले-वाईट, कमी-जास्त असा विचार मी अन्नाच्या बाबतीत करीत नसतो, कारण मी रसनेन्द्रियावर जय मिळविला आहे. तेव्हा जे असेल ते ताबडतोब वाढ**'**. श्रीगुरूंनी असे म्हणण्याचा हेतु असा होता की, तिच्या पतीची अद्यापि गुरुदर्शनाची योग्यता नव्हती. घरी पत्रावळ नव्हती. पत्रावळीसाठी पाने आणण्यासाठी ती बाहेर जाणार तेवढ्यात श्रीगुरूंनी अंगणातून एक मोठी शिळा आणून जमिनीवर पाण्याने चौकोनी मंडळ काढून, त्यावर प्रोक्षण करून ती ठेवली. तिच्यावर ॐकारयुक्त आठ पाकळयांचे कमळ काढून भिक्षा वाढण्यास तिला सांगितले. तिनेही त्या पवित्र पात्रात जोंधळयांच्या कण्यांची भिक्षा वाढली. पोटभर खाण्याची विनंती केली. त्यांनी ती मान्य करून यथाशास्त्र भिक्षा केली. "विदुराच्या कण्यांप्रमाणे आपण आमच्या कण्या गोड मानून खाल्ल्या." अशी तिने श्रीगुरूंची स्तुती केली.

कण्यारूपी हविर्द्रव्याने सर्वात्मस्वरूप असलेल्या भगवंताला संतुष्ट करून, अग्निहोत्री ब्राह्मणाला सुद्धा न मिळणारे पुण्य, त्या साध्वीने मिळविले. या विधानाचे स्पष्टीकरण करताना स्वामिमहाराज म्हणतात, अग्निहोत्री जे अर्पण करतो, ते तो प्रत्यक्ष परमेश्वराला अर्पण करू शकत नाही, तर अग्नीच्या द्वाराच अर्पण करू शकतो आणि तेही मर्यादितच. इथे तर या साध्वी ब्राह्मणीने साक्षात् परमात्म्यालाच आणि तेही पोटभर वाढल्याने तिचे पुण्य अग्निहोत्र्याच्या पुण्यापेक्षा अधिकच होय.

भगवान् त्या कण्या खाऊन संतुष्ट होऊन तिथून अंतर्धान पावले. श्रीगुरूंनी ब्राह्मण-पत्नीला काही आशीर्वाद दिलाच नाही. प्रत्यक्ष परमात्माच संतुष्ट झाल्यावर निराळ्या आशीर्वादाची आवश्यकता नसते. तो दत्तभक्त ब्राह्मण नंतर घरी परत आला. त्याला सर्व वृत्तान्त कळला. श्रीगुरुमहाराजांची बोटे उमटलेले ते शिळापात्र पाहून त्याला आनंद झाला. आपल्याला श्रीगुरूंचे दर्शन झाले नाही, त्याबद्दल त्याला खेदही झाला. स्त्रियांना संध्यादि आचार नाही, जपादि अनुष्ठान नाही. परंतु अशा प्रकारचा परमेश्वराचा अनुग्रह त्यांच्यावर होऊ शकतो, हे त्याच्या लक्षात आले. आपल्याला अशी भार्या मिळाल्याबद्दल त्याला धन्यता वाटली. आपल्या पूर्व पुण्याईने घडलेल्या या घटनेमुळे आता आपला भविष्यकाळ उज्ज्वल असल्याची त्याची खात्री झाली. त्या भोजनपात्राची दररोज पूजा करून तो कृतकृत्य झाला. त्याला सर्वविध ऐश्वर्य प्राप्त झाले. या आख्यायिकेचा मुख्य भावार्थ असा आहे की, अतिथी कसाही असला तरी त्याचा सत्कार करावा, अवमान करू नये. आणखी एक सूचित अर्थ या कथेतून कळतो, तो सांप्रत अधिक उपयोगाचा आहे. 'पुरुषांनी करावयाची सर्व अनुष्ठाने स्त्रियांनी करण्यास काय हरकत

आहे?’ या शंकेचें उत्तर मिळतें.

पुरुषाच्या बरोबरीने सर्व काम करण्याचा हक्क व योग्यता असलेल्या सध्याच्या काळात अमुक एखादे अनुष्ठान किंवा ग्रंथवाचन स्त्रियांनी करू नये असे म्हटल्यावर त्यात स्त्रियांच्या बाबतीत अनुदार दृष्टिकोनाचा वास लोकांना येत असतो. वस्तुतः तसे म्हणणे, तशी विचारसरणी मुळीच नाही. स्त्रीच्या उत्कर्षाचा विचार कधीही डोळ्याआड केला गेला नाही. प्रस्तुतच्या कथेवरूनही हेच स्पष्ट दिसून येते की, सर्व काही करण्याचा हक्क किंवा अधिकार असलेल्या ब्राह्मणाला जे भगवद्दर्शन झाले नाही ते वेदाध्ययनाचा अधिकार नसलेल्या त्याच्या पत्नीला झाले. अतीन्द्रिय ज्ञान असलेल्या महर्षींनी घालून दिलेले नियम केवळ लौकिक व्यवहाराच्या फूटपट्टीने मोजून चालणार नाहीत. त्यातून अन्तिम हित होऊ शकणार नाही. उलट अकल्याण होण्याचीच शक्यता अधिक असते. अशा प्रकारे कुमारांना अल्पखाद्याप्रमाणे असलेली ही कुमारशिक्षा प.प. श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीस्वामिमहाराजांनी कार्तिकस्वामींच्या पर्वतावर असताना, शास्त्रसिद्धान्ताचे अध्ययन न केलेल्या साधकांना योग्य मार्गदर्शन करण्यासाठी लिहिली.

डॉ. रा. ल. जोशी
निवृत्त प्राध्यापक
संगमेश्वर महाविद्यालय, सोलापूर

युवशिक्षा ~ परिचय

कुमारशिक्षेत सांगितलेल्या साधनांचे अनुष्ठान केलेल्या साधकाला उपासनामार्गाचा उपदेश करण्यासाठी ही युवशिक्षा लिहिली आहे. कुमारशिक्षेप्रमाणे युवशिक्षेचाही प्रारंभ, श्रीदत्तात्रेय गुरूंना वंदन करूनच केला आहे. वंदनरूप असलेल्या मंगल श्लोकात श्रीदत्तात्रेय हे धर्माचे रक्षण करणारे, भक्त कैवारी, सर्व पातकांचा नाश करणारे, जितेन्द्रिय व अतिशय शान्ति-संपन्न असल्याचे वर्णन केले आहे. आपणही आपल्या पातकांचा नाश होऊन आपला उद्धार होण्यासाठी, श्रीदत्तात्रेयांचा आश्रय केला पाहिजे. आपलाही कैवार श्रीदत्तात्रेयांनी घ्यावा अशी इच्छा असेल तर आपणही खरे भक्त झाले पाहिजे; अशा प्रकारचा उपदेश या मंगलश्लोकात केला आहे. दत्तात्रेयांच्यासारखी शांति प्राप्त करून घ्यावयाची असेल तर जितेंद्रिय व्हावेच लागेल, हेही यातून शिकता येते. श्रीदत्तात्रेय हे भक्तपक्षपात का करतात याचे उत्तर असे की, त्यांचा अवतार धर्मरक्षणासाठी असल्यामुळे धर्माचरण करणाऱ्या भक्तांची बाजू घेणे अपरिहार्यच ठरते. भक्ताची चित्तशुद्धि करून त्याला ते ज्ञान देत असल्यामुळे त्याचे 'सुशिक्ष' असे या श्लोकात वर्णन केले आहे. 'अशा प्रकारच्या दत्तात्रेयांचे मी भजन करतो' असे म्हणून श्रीस्वामिमहाराजांनी या 'युवशिक्षा' ग्रंथाचा विषय भजन म्हणजेच उपासना आहे, हेही सूचित केले आहे. या उपासनेचे पर्यवसान ईश्वर-प्रसादात व्हावयाचे असल्याने, हे प्रयोजनही सांगितल्यासारखे होते.

भगवंताचे भजन किंवा त्याची उपासना करण्यासाठी त्याचे स्वरूप सांगून, तो फलदाता असल्याचे वर्णन केले आहे. तो जगताच्या उत्पत्ति-स्थिति-लयाला कारण आहे. मात्र तो नित्य असल्याने त्याचे कोणीही कारण नाही. तो फलदाता आहे, परंतु प्रत्येक जीवाच्या कर्माला अनुसरूनच फल देतो; स्वतंत्रपणे नाही. त्यामुळे त्याला वैषम्य व नैर्घृण्य हे दोष येत नाहीत. अन्यथा कोणाला सुखी व कोणाला दुःखी करीत असल्यामुळे विषमतेचा दोष, व सृष्टीचा संहार करीत असल्यामुळे निर्घृणतेचा दोष त्याच्यावर आला असता. याचाच अर्थ तो फल देणारा आहे; पण फल देण्याच्या बाबतीत तो स्वतंत्र नसून, जीवाच्या कर्मावर अवलंबून आहे.

ईश्वराचे अस्तित्व न मानणाऱ्यांना तर अगदी सहज पटू शकेल अशा स्पष्ट व रोकड्या शब्दात श्रीस्वामींनी असे सांगितले आहे, की आपल्याला प्राप्त होणारी सुखदुःखे आपल्या आधीन नसतात, पण आपल्याला प्राप्त होतात; त्या अर्थी ती सुख-दुःखे देणारा ईश्वर मान्य करणे भाग आहे. तो नाही हे म्हणणे, म्हणजे आपली आई वंध्या आहे, असे म्हणण्यासारखे आहे. त्या ईश्वराच्या कृपाप्रसादानेच मनुष्य मुक्त होऊ शकतो. हा कृपाप्रसाद प्राप्त होण्यासाठी शास्त्र-विहित कर्माचे आचरण करणे आवश्यक असते. जोपर्यंत देहाच्या ठिकाणी 'अहंबुद्धि' असते तोपर्यंत कर्माचरण सोडणे योग्यच नाही तर तें आवश्यकही आहे. या शास्त्रविहित नित्यकर्मामुळे दोष-परिहार होत असल्याने, ती सोडण्याचा अविचार करू नये. शास्त्र-विहित कर्माचरणामुळे ईश्वर संतुष्ट होतो. फलासक्ति व कर्तृत्व-अहंकार सोडून केलेले कर्म, चित्तशुद्धीद्वारा मोक्षालाही कारण होत असते. असा कर्माचा दुहेरी उपयोग होत असल्याचे ब्रह्मसूत्र भाष्याच्या आधारे स्वामींनी प्रतिपादन केले आहे. वेद ईश्वरकर्तृक असूनही पौरूषेय नाहीत असे सुस्पष्ट विवेचन केले आहे. ईश्वराने वेद हे स्वतंत्ररीत्या रचलेले नसून श्वासाप्रमाणे अनायासे उत्पन्न झाले असल्याने अपौरूषेय आहेत, असे म्हणता येते.

या वेदांचे स्वरूप व इतर प्रमाणांपेक्षा त्यांचे श्रेष्ठत्व कसे आहे याचेही विवेचन केले आहे. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद यांची लक्षणे व वेदातील विधींच्या अर्थाविषयीचा मतभेद, यांविषयीचा विचार युवशिक्षेत केला आहे. तो समजण्यासाठी पूर्वमीमांसा-शास्त्राचे अध्ययन आवश्यक आहे. पूज्य श्रीस्वामि- महाराजांच्या कालामध्ये सामान्यपणे सर्व शास्त्रांचे प्राथमिक-ज्ञान युवावस्थेत होत असल्याने या शिक्षेत त्यातील सिद्धान्त अगदी थोडक्यात सांगितले आहेत.

हे विवेचन आपल्याला कळण्यासारखे नाही, म्हणून आपण ते कशाकरता वाचावे; असा विचार आपण करू नये. श्रीमहाराजांचे ग्रंथ मंत्रात्मक असून ते अदृष्टोत्पत्तिद्वारा आपले कल्याणच करतील; असा दृढ विश्वास ठेवून आपण ते वाचावेत. आपल्याला इष्टप्राप्ति झाल्याशिवाय राहणार नाही.

या नंतर वेदांचे प्रयोजन कोणते असा विचार केला आहे. ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद हे यज्ञाकरिता उपयोगी आहेत. यज्ञातील 'होता' हा ऋग्वेदी, अध्वर्यु हा यजुर्वेदी आणि उद्‌गाता सामवेदी असतो. अथर्व वेदाचा उपयोग यज्ञात नसला तरी शांतिकर्म, पुष्टिकर्म इत्यादि कर्मात त्याचा उपयोग होतो. वेदांतवाक्ये ही परमात्म्याचे ज्ञान करून देण्याच्या बाबतीत 'स्वतःप्रमाण' आहेत, म्हणजेच त्यांचे प्रामाण्य दुसऱ्या कशावरही अवलंबून नाही. ही वेदान्तवाक्ये अनुष्ठान-पद्धती सांगत नसल्यामुळे विधिरूप नाहीत व दुसऱ्या कशाचेही अंग नसल्यामुळे अर्थवाद-रूपही नाहीत. 'न समजलेला पदार्थ समजून देणे', अशा प्रकारचे प्रामाण्य वेदान्त वाक्यांना आहे. इतर म्हणजे प्रत्यक्षादि प्रमाणांनी वेदान्त-वाक्यरूप शब्द-प्रमाणाचा बाध होऊ शकत नाही. त्रिकालाबाधित आत्मतत्त्वाचा बोध हा फक्त वेदान्त-प्रमाणानेच होत असतो; इतर कोणत्याही प्रमाणाने तो होत नसल्यामुळे वेदान्ताला तात्विक-प्रमाण असे म्हणतात. म्हणून त्याचा बाध इतर प्रमाणांनी होत नाही. वेदान्तामध्ये निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांना उद्देशून निरनिराळ्या उपासना सांगितल्या आहेत. सद्योमुक्ति व क्रममुक्ति असे मुक्तीचे दोन प्रकार असून सद्योमुक्ति करिता निर्गुण उपासना व क्रममुक्तीसाठी सगुण उपासना सांगितली आहे. निर्गुण उपासनेचा अधिक विचार वृद्धशिक्षेत केला आहे.

वैराग्य नसलेल्या मनुष्याने काम्य परंतु श्रुत्युक्त उपासना करण्यास हरकत नाही. वाम-मार्गातील उपासना मात्र कधीही करू नयेत. कारण त्यांचा आदर, पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा यापैकी कोणीही केलेला नाही. शिवाय वाममार्गातील उपासनांमध्ये सांगितलेले सुरा-मद्य इ. चे सेवन शिष्टसंमत तर नाहीच; उलट त्यासाठी देहान्त प्रायश्चित्त सांगितले आहे. त्यामुळे ब्राह्मणाने या मार्गांचा मुळीच आश्रय करू नये, असे स्वामिमहाराजांनी कळकळीने सांगितले आहे.

या नंतर ८६ व्या श्लोकापासून स्वामिमहाराजांनी मूर्ति-पूजेसंबंधी विस्ताराने विवेचन केले आहे. ईश्वराच्या प्रतिमेची उपासना पूर्वमीमांसा किंवा उत्तरमीमांसा यांमध्ये सांगितलेली नाही. परंतु स्मृतिग्रंथात व पुराणग्रंथात ती मानलेली आहे. त्याचप्रमाणे वेदानुसारी सदाचार-संपन्न अशा शिष्टांनीही मूर्ति-उपासनेचा स्वीकार केलेला आहे. इतकेच नव्हे, तर या मूर्ति-उपासनेमुळे ऐहिक उत्कर्ष व पारलौकिक सिद्धि प्राप्त होते; असा अनुभवही येतो. या सर्व कारणांमुळे मूर्ति-पूजा किंवा उपासना ही वेदोक्त नसूनही ग्राह्य आहे.

ईश्वर मुळात निराकार असूनही तो उपासकाच्या तपश्चर्येमुळे, अर्चनेमुळे व प्रतिमेशी असलेल्या स्वतःच्या तंतोतंत सादृश्यामुळे आणि त्यामुळेच उत्पन्न झालेल्या सौंदर्यामुळे मूर्तीमध्ये राहतो. ही मूर्ति-पूजा विशेषेकरून मंदबुद्धीच्या लोकांसाठी सांगितलेली आहे. ही सगुणोपासना

उपासकाचे चित्त शुद्ध करून त्याला जितेन्द्रिय बनवते व ईश्वरानुग्रहामुळे त्याला निर्गुणसाक्षात्कार होतो. वस्तुतः मोक्षप्राप्तीसाठी साधनचतुष्टयां- तील वैराग्य हे तीव्र असले पाहिजे अशी अपेक्षा आहे. परंतु स्वामीमहाराज इथे असे सांगतात की मन्द वैराग्य असले तरी परमेश्वराला अनन्य-शरण जाऊन त्याचे पूजन केल्यास भगवान् संतुष्ट होऊन ज्ञानप्राप्तिद्वारा त्याला मोक्ष देतो. या सर्व कारणांमुळे, प्रतिमापूजा त्याज्य आहे, हे मत सर्वथा अयोग्य आहे.

देवतेला शरीर आहे ही गोष्ट वेदप्रामाण्यावरून सिद्ध होते. श्री समर्थ रामदासस्वामींनी भगवान् रामचंद्रांच्या प्रतिमेची उपासना करून अपरोक्ष साक्षात्काररूप मोक्ष प्राप्त करून घेतला असल्याचे सर्वांना ज्ञात आहेच. मूर्तिपूजेच्या प्रामाण्यासाठी श्रीसमर्थांचा दाखला दिल्यानंतर, मूर्तिपूजा ही कशी सफल आहे हे दाखवण्यासाठी, श्रीनारायणस्वामींचे चरित्र शेवटच्या बारा श्लोकात (८९ - १००) संक्षेपाने सांगितले आहे. त्याचा सारांश असा -

विधुरावस्थेत असलेले श्रीनारायणस्वामी आपल्या दोन मुलींबरोबर घेऊन कर्नाटकातून नृसिंहवाडीस आले आणि सतत श्रीदत्तगुरूंचे चिन्तन, पूजन करू लागले. निरंतर केलेल्या चिंतन-स्मरणामुळे श्रीदत्तगुरू प्रसन्न झाले व त्यामुळे श्रीनारायणस्वामींना समाधिसिद्धि प्राप्त झाली. एकदा श्रीनारायणस्वामींनी रात्री आपल्या मुलींना पेज पाजवून निजवले व स्वतः समाधि अवस्थेत राहिले. त्या लहान मुली पहाटे शौचास उठल्या असता श्रीदत्तगुरूंनी श्रीनारायणस्वामींचे रूप घेऊन, त्यांना दिवा दाखवून, स्वच्छ करून स्वामींची समाधि उतरेपर्यंत त्यांचे रक्षण करण्याचे काम केले. श्रीनारायणस्वामींना हे वृत्त समाधीतून उठल्यावर समजले. ते सद्गदित झाले. या घटनेमुळे त्यांना तीव्र वैराग्य प्राप्त झाले. मुलींची लग्ने करून ते पूर्णपणे संसारापासून विरक्त झाले. आपल्याला संन्यासाश्रम मिळावा अशी श्रीदत्तप्रभूंच्याकडे ते अनन्यभावे सतत प्रार्थना करू लागले. त्याचा योग्य तो परिणाम होऊन श्रीदत्तप्रभूंनी त्यांना प्रैष व दण्ड देऊन स्वतः संन्यास दिला. एवढी मोठी योग्यता केवळ मूर्तिपूजनाने श्रीनारायणस्वामींना प्राप्त झाली. अशा प्रकारे श्रीसमर्थ यांच्यासारखी उदाहरणे असल्यामुळे कोणीही मूर्तिपूजा निरर्थक किंवा अशास्त्रीय मानू नये; असे प्रतिपादन श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीस्वामिमहाराजांनी युवशिक्षेच्या शेवटी केले आहे. अशा प्रकारे ही युवशिक्षा अत्यंत मननीय व अभ्यसनीय झाली आहे.

डॉ. रा. ल. जोशी
निवृत्त प्राध्यापक
संगमेश्वर महाविद्यालय, सोलापुर

वृद्धशिक्षा ~ परिचय

हा एक प्रकरण ग्रंथ असून वेदान्तातील सर्व विषय अत्यंत सूक्ष्म रूपाने यांत आलेले आहेत. या ग्रंथाचे महत्त्व प. प. श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीस्वामींनी प. प. दीक्षितस्वामींना लिहिलेल्या एका पत्रावरून कळून येते. "......जशी नामस्मरणा करिता स्मरणी तशी उपनिषत्-सूत्र स्मरणार्थ ही (वृद्धशिक्षा) स्मरणी जाणावी. तुम्ही स्वतः वृद्धशिक्षा समयाप्रमाणे पहावी व पहिल्या श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे प्रणवोपासना ठेवावी. प्रणवाभ्यासाकडे चित्तवृत्ति ठेवल्याने चित्त शांत होईल....प्रणवोपासनाच तारील".

अशा प्रकारे साधकाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या अशा वृद्धशिक्षेच्या पहिल्या श्लोकात, चित्तस्थैर्याकरिता प्रणवोपासना सांगून, साधनचतुष्टयसंपन्न नसलेल्या परंतु भगवद्भक्त असलेल्या, मंदवैराग्ययुक्त संन्याशालासुद्धा ज्ञानप्राप्ति होते हा विशेष सिद्धान्त सांगितला आहे. श्रवणमननादिकांची लक्षणे, षड्विधतात्पर्यलक्षणे, प्रयोजन, महत्त्व, तत्त्वंपदार्थविवेचन, महावाक्यार्थ-निरूपण, दशोपनिषत्तात्पर्य, जीवन्मुक्ताचा आचार प्रतिपादन करणारे दत्तमाहात्म्यादि ग्रंथांचे साररूप दत्तचरित्र यात आले असून, त्यामुळे उपनिषदे व ब्रह्मसूत्रे यांची उजळणी करणारा वृद्धशिक्षा हा ग्रंथ असल्याचे स्वामींनी यथार्थच म्हटले आहे.

ॐकाराने सगुण व निर्गुण अशा उभयविध दत्तस्वरूपाचा बोध होतो. तो दत्तपरमात्मा आपले रक्षण करो, असे मंगल स्तवन करून ग्रंथाला प्रारंभ केला आहे. या दत्तपरमात्म्याचा आश्रय केल्याने साधन-चतुष्टय-संपत्ति नसली तरी सुद्धा सर्वस्वाचा त्याग करून शरण आलेल्या भक्ताला दत्तस्वरूपप्राप्ति म्हणजेच मोक्ष प्राप्त होतो. तीव्र वैराग्य नसले तरी एकवेळ चालेल, मन्दवैराग्य व तीव्र भक्ति-भाव असलेला संन्यासी परमपद प्राप्त करून घेऊ शकतो असे भक्तीचे माहात्म्य प्रतिपादन केले आहे. याकरिता एका गोष्टीची मात्र आवश्यकता आहे. अशा संन्याशाने भिक्षाटन, भगवंताचे नामस्मरण, स्नान, बाह्य व आन्तरिक शुद्धि, देवपूजा व ध्यान ही सहा कर्मे आवश्यक म्हणून केली पाहिजेत. त्याचप्रमाणे

मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च ।
दिवास्वापश्च यानं च यतीनां पतनानि षट् ।।

म्हणजे पलंग, शुभ्र वस्त्र, स्त्रियांविषयी चर्चा, इंद्रियाचे लाड पुरवणे, दिवसा झोपणे व वाहन ही संन्याशाच्या अधःपतनाला निमित्त असणारी सहा कारणे आहेत. शास्त्रनिन्द्य असलेल्या या सहा कर्मांचा त्याग मुमुक्षूने केलाच पाहिजे.

भक्तीचे माहात्म्य अगदी सहजगत्या मंगलश्लोकातच सांगितले आहे. जन्मतःच मनुष्याला प्राप्त होणाऱ्या देवऋण, ऋषिऋण व पितृऋण या तीन ऋणांतून मुक्त झाल्याशिवाय मोक्ष मिळत नाही, हा सामान्य नियम दत्तभक्त असलेल्या संन्याशाला लागू नाही; असा सिद्धान्त अधिकारवाणीने श्रीस्वामीमहाराजांनी सांगितला आहे.

जीव हा कर्ता नसतानाही कर्ता वाटतो; तो भोक्ता असल्याचेही आपल्याला अनुभवाला येते, तसेच आत्मे अनेक आहेत असेही व्यवहारात दिसते. परंतु हा सर्व अनुभव परमार्थतः बरोबर नाही. केवळ उपाधिमुळे म्हणजे दुसऱ्या पदार्थाशी झालेल्या दृढ संबंधामुळे तसा प्रत्यय येत असतो. जसे आकाश हे एकच असताना घट, मठ इत्यादि पदार्थांच्या संबंधामुळे ते भिन्न भासते, त्याप्रमाणेच विज्ञानमय कोशाशी म्हणजे बुद्धीशी एकरूप झाल्यामुळे आत्मा हा कर्ता भासतो; तर आनंदमय कोशाशी एकरूप झाल्यामुळे तो भोक्ता भासतो. जास्वंदीचा लालपणा

ज्याप्रमाणे त्याच्या जवळ ठेवलेल्या स्फटिकावर भासतो त्याचप्रमाणे देहादिक उपाधींच्यामुळे आत्मा त्या त्या कर्तृत्वादिगुणांनी युक्त भासतो. हे सर्व जग अनित्य आहे असा दृढ निश्चय करून, कितीही प्रिय वाटला, तरी प्रवृत्तिमार्ग सोडून शिष्योद्धार करण्यास समर्थ अशा ब्रह्मनिष्ठगुरूंचा आश्रय घेतला पाहिजे. शब्दब्रह्मांत म्हणजे पुस्तकी ज्ञानात ते गुरू निष्णात असून दृष्टान्ताद्वारा पटवून देण्याचे कौशल्य त्यांच्याजवळ असले पाहिजे. त्याचबरोबर ज्ञानाची अनुभूति- अनुभवात्मक ज्ञानहि, त्यांच्यापाशी असले पाहिजे. अशाप्रकारच्या गुरूंच्या ठिकाणी आत्यंतिक श्रद्धा, म्हणजे तो प्रत्यक्ष परमेश्वरच आहे; अशी भावना असली पाहिजे. अशा भावनेने त्यांच्या मार्गदर्शनाने श्रवण, मनन, निदिध्यासन करावे. शिष्याच्या ठिकाणी श्रद्धालुत्व, आत्यंतिक निष्ठा, जितेन्द्रियत्व हे गुण असले पाहिजेत. सामान्यपणे ज्ञानाच्या बाबतीत असे म्हटले जाते की, शाब्द-ज्ञानाचा काही उपयोग नाही; अपरोक्ष साक्षात्काररूप ज्ञानाचीच आवश्यकता आहे. याविषयी इथे मुद्दाम असे स्पष्ट सांगितले आहे की, परोक्ष ज्ञान म्हणजे शाब्द ज्ञान, ते त्याज्य नाही. गुरुमुखाने केलेल्या वेदान्त श्रवणाने ज्ञान-प्रतिबंधक असलेले पाप नाहीसे होते. बुद्धिपूर्वक केलेले पातक सुद्धा नाश पावते. केवळ परोक्ष ज्ञानाने सुद्धा आत्मा देहाहून भिन्न आहे का नाही, अशाप्रकारचे संशय नाहीसे होतात. परोक्ष ज्ञानाचे हे महत्त्व नाकारता येणार नाही. (या ज्ञानाने अहंकार उत्पन्न होतो, असे म्हणतात व व्यवहारात तसे अनेक ठिकाणी दिसूनही येते. अर्थात हा दोष परोक्ष ज्ञानाचा नसून त्या त्या व्यक्तीचा असतो) या परोक्ष-ज्ञानाचे साधन असलेले श्रवणादिक मुमुक्षूने अवश्य करावे, असे सांगितले आहे. या शाब्द-ज्ञानानंतरच अपरोक्ष साक्षात्काररूप ज्ञान होत असून त्या अपरोक्षसाक्षात्काररूप ज्ञानाने शोक-मोहादिक व कोणत्याही प्रकारचा संशय शिल्लक राहात नाही. या ज्ञानाचे स्वरूप असे आहे की, जीव आणि ब्रह्म वेगळे नसून एकच आहेत व या अवस्थेत दृश्य जगत् परमात्म-स्वरूपच असल्याचा अनुभव येतो. जीव व परमात्मा किंवा ईश्वर यांच्यात भेद असल्याचे श्रुतीत सुद्धा काही ठिकाणी सांगितलेले आढळून येते. अशा परिस्थितीत द्वैत रूपाने म्हणजे भिन्नत्वाने केलेला जीव व आत्मा यांचा उल्लेख खरा, का त्यांचा अभेद-रूपाने केलेला श्रुतीतील उल्लेख खरा; असा संशय उत्पन्न होतो. त्याचे निराकरण असे केले आहे की, भेद हा उपाधिमुळे होत असतो. त्याला व्यावहारिक सत्ता म्हणजे अस्तित्व आहे; पारमार्थिक सत्यत्व नाही. भेद प्रतिपादनाने काहीही फल प्राप्त होत नाही. अभेद प्रतिपादनाने मात्र मोक्षरूपी फल सांगितले असल्यामुळे 'फलवत्संनिधौ अफलं तदंगम्।' या न्यायाने सर्व श्रुतींचे तात्पर्य अभेदप्रतिपादनातच मानणे योग्य आहे. उपक्रम-उपसंहार, अभ्यास, फल, अर्थवाद व उपपत्ति या सहा प्रमाणांनी सर्व वेदान्त वाक्यांचे तात्पर्य एकमेवाद्वितीय ब्रह्म-प्रतिपादनातच मानणे योग्य आहे, असे छांदोग्योपनिषदातील श्वेतकेतूला त्याच्या पित्याने केलेल्या उपदेशावरून स्पष्ट होते. अशा प्रकारचा तात्पर्य-निश्चय म्हणजेच श्रवण. या श्रवणाने बुद्धि सुसंस्कृत झाली म्हणजे तिच्यामुळे अपरोक्ष म्हणजे अनुभवात्मक किंवा साक्षात्काररूप ज्ञान उत्पन्न होत असते. बुद्धीने त्या परमात्म्याचे ज्ञान होऊ शकत नाही. असे जे अनेक ठिकाणी म्हटले आहे त्याचा अर्थ इतकाच की, श्रवणाचे संस्कार नसलेल्या बुद्धीने आत्म्याचे ज्ञान होऊ शकत नाही. किंवा अधिक शास्त्रीय परिभाषेत मांडावयाचे झाल्यास, असे म्हणता येईल की, वाणीने किंवा मनाने आत्मतत्त्व जाणले जात नाही, असा जो निषेध केला आहे, तो निषेध 'फलव्याप्तीचा' असतो म्हणजे तो आत्मा चिदाभासाने प्रकाशित होत नाही; या अर्थाने केला आहे. म्हणूनच 'दृश्यते त्वग्र्ययाबुद्धया' म्हणजे सूक्ष्म किंवा श्रवण-संस्कारयुक्त बुद्धीने या आत्मतत्त्वाचे ज्ञान होते, असेही

इतरत्र म्हटले आहे. त्या ठिकाणी वृत्तिविषयत्व म्हणजे अज्ञानाचे आवरण घालविण्याकरिता तदाकार-वृत्तीचा ते (ज्ञान) विषय होते; असे सांगितले आहे. असे स्पष्टीकरण केल्याने 'दृश्यते' व 'न दृश्यते' या विधानांचा विरोध उत्पन्न होत नाही.

एकमेवाद्वितीय ब्रह्म हेच अंतिम सत्य आहे, असे म्हटल्यावर जग हे 'सत्' 'असत्' किंवा 'सदसत्' असे मानताच येणार नाही. जगाचे हे तीन प्रकारचे स्वरूप तीन निरनिराळ्या शास्त्रकारांनी मानले असून त्यांनी एकमेकांचे खण्डन केले आहे. त्यामुळे जग हे अनिर्वचनीय म्हणजे सत्, असत् किंवा सदसत् या शब्दांनी ज्याचे निर्वचन करता येत नाही अशा प्रकारचे आहे, असे अद्वैत-मतच सिद्ध होते.

ईश्वराच्या अपेक्षित सर्वगुणसंपन्न भक्ताला गुरूने महावाक्यांचा उपदेश एकदा जरी केला तरी तो स्वतःच्या यथार्थ स्वरूपाचा, सच्चिदानंद स्वरूपाचा, अनुभव घेऊ शकतो. त्याला जर काही प्रतिबंध असतील तर त्या प्रमाणात कमी-अधिक वेळाही उपदेश करावा लागतो.

जीव हा जागृत, स्वप्न व सुषुप्ती या तिन्ही अवस्थांचा साक्षी आहे. म्हणूनच तो त्यांच्यापासून भिन्नच आहे. त्याचप्रमाणे घट-पटादिक पदार्थाहून त्यांना प्रकाशित करणारा दिवा जसा भिन्न असतो त्याप्रमाणे स्थूलदेहादि दृश्य पदार्थाहून, प्राण, इन्द्रिये, मन, बुद्धि, अहंकार यांच्याहून त्यांना प्रकाशित करणारा जीव भिन्न असून तो स्वयंप्रकाशी आहे. देहादिकांशी जीवाचा जो संबंध आलेला दिसतो तो आध्यासिक म्हणजे कल्पित होय. मूलतः तो निर्विकार कूटस्थ असा आहे.

जगातील कोणतीही वस्तु आपल्याला जी प्रिय होत असते, तिचे कारण म्हणजे ती आत्म्याला प्रिय होते. कोणत्याही वस्तूच्या ठिकाणी निरपेक्ष, निरुपाधिक-प्रेम नसते. आत्म्याला ती अनुकूल असल्यामुळेच तिच्या ठिकाणी प्रेम उत्पन्न होत असते. आत्महत्या करणारा मनुष्यसुद्धा तो देह आत्म्याला प्रतिकूल असल्यामुळे त्याचा त्याग करीत असतो. अशाप्रकारे निरपेक्ष प्रेमाचा विषय असलेले आत्मस्वरूप हे जीवाचे म्हणजे 'तत्त्वमसि' या महावाक्यातील 'त्वं' पदार्थाचे वास्तविक स्वरूप आहे. जीवाचे वास्तविक स्वरूप 'परमात्मा' हेच असून, तो परमात्मा निर्गुण असला तरी शून्यरूप नाही. सजातीय, विजातीय व स्वगत भेदरहित असा तो आहे. म्हणजे त्याच्याहून वेगळे काहीच नसल्यामुळे कोणताही भेद त्याच्या ठिकाणी संभवत नाही. भूक तहान इत्यादि कोणताच धर्म नसलेले, पंचमहाभूतांहून व त्यांच्या कार्याहून पूर्णपणे विलक्षण, ज्याचे कोणी कारण नाही व जे कोणाचे वास्तविक कारण नाही; असे सच्चिदानंदघनरूप परमात्मतत्त्व हा त्या महावाक्यातील 'तत्' पदाचा अर्थ आहे. तत्त्वमसि या महावाक्यातील 'तत्-पद' व 'त्वं-पद' यांचा संबंध 'अखंड-तादात्म्य' अशा प्रकारचा आहे. सामान्यपणे व्यवहारात अनुभवाला येत असलेला संसर्ग किंवा विशिष्ट असा वाक्यार्थ या ठिकाणी होत नाही. संसर्ग म्हणजे वाक्यातील पदार्थाचा संबंध हा काही ठिकाणी वाक्यार्थ असतो. उदा. नील-कमल या ठिकाणी नीलवर्ण व कमळ यांचा संबंध वक्त्याला अभिप्रेत असतो. क्वचित् एका पदार्थाने विशिष्ट दुसरा पदार्थ हा वाक्यार्थ असतो. उदा:- नील कमल याच ठिकाणी नीलवर्णाने युक्त कमल असा एक पदार्थ-विशिष्ट दुसरा पदार्थ, असा वाक्यार्थ अभिप्रेत असतो. तसा संसर्ग किंवा विशिष्ट असा वाक्यार्थ या महावाक्याच्या बाबतीत होत नाही.

'तत्त्वमसि' या महावाक्यात 'त्वं' शब्दाचा वाच्यार्थ म्हणजे अन्तःकरणाशी तादात्म्य पावलेला अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमान् असा जीवात्मा व 'तत्' पदाचा वाच्यार्थ सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्

असा ईश्वर हा आहे. या दोन वाच्यार्थांचा विरोध असला, तरी दोन्ही पदांचा लक्ष्यार्थ 'शुद्धचैतन्य' एवढाच असल्याने त्यांचे ऐक्य होण्यात कोणताही विरोध नाही. वाच्यार्थातील विरूद्ध असणारा भाग सोडणे व काही घेणे (न सोडणे) अशाप्रकारची जहदजहल्लक्षणा स्वीकारून दोन्ही पदांचे किंवा तत्-त्वं पदांचे ऐक्य सिद्ध होते.

या महावाक्यांच्या श्रवणाने अधिकारी मुमुक्षूला ब्रह्मसाक्षात्कार झाला म्हणजे तो कृतकृत्य होतो. कृतकृत्य किंवा कृतार्थ होतो याचा अर्थ जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्ति या तीनही अवस्थांचा व सर्व बाह्य विषयांचा त्याग करून स्वरूपानंदातच निमग्न होऊन राहतो, विशुद्ध ज्ञानस्वरूप अशा आत्मरूपानेच राहतो तो खरा कृतार्थ. त्याला स्वार्थ असा काहीच नसल्यामुळे केवळ दयार्द्रबुद्धीने परोपकाराकरिता त्याचे जीवन असते.

जगाच्या उत्पत्तिविषयी नैयायिकांचा आरंभवाद व सांख्यांचा परिणामवाद हे मुख्यतः दोन सिद्धान्त आहेत. नैयायिकांच्या आरंभवादात दोन अवयवांच्या संयोगापासून, त्या दोहोहून वेगळा असा तिसराच पदार्थ निर्माण होत असतो. उदा. तंतु-संयोगापासून पट. सांख्याच्या परिणामवादात मृत्तिकेचा परिणाम होऊन घट होत असतो. यापैकी आरंभवादात संयोगासाठी दोन सत्य वस्तूंची आवश्यकता असते. वेदान्तमतात अद्वितीय असे एकच एक आत्मतत्त्व असल्याने या सिद्धान्ताचा स्वीकार करता येत नाही. परिणामवादातही परिणाम पावणारी वस्तु ही सावयव, विकारी व जड अशी असते. आत्मा तर निर्विकार, निरवयव, चेतन आहे त्यामुळे आत्म्यापासून जगाची उत्पत्ति, परिणामवादाप्रमाणेही होऊ शकत नाही. यासाठी विवर्तवादाचा अंगीकार करून मायायुक्त ब्रह्मापासून जग निर्माण होते; असे श्रुतीतील ऊर्णनाभि म्हणजे कोळी-किड्याच्या दृष्टान्तावरून अद्वैत वेदान्त्यांनी मानले आहे.

तात्पर्यनिर्णायक षड्विध-लिंगाचे छांदोग्योपनिषदाच्या ६व्या प्रपाठकावरून पुढीलप्रमाणे स्पष्टीकरण केले आहे.

१) उपक्रमोपसंहारः- आत्म्यापासून जगाची उत्पत्ति, त्याच्यातच स्थिति व लय होत असतो; असे आत्मतत्त्व एकमेवाद्वितीय आहे, असा प्रारंभ करून शेवटही 'यतो वा इमानि...' या श्रुतीने केला आहे.

२) अभ्यासः- पुनः पुनः तेच सांगून " श्रवण केलेला अर्थ मनात दृढ करणे .... स आत्मा तत्त्वमसि हे श्वेतकेतो।" असे पुनः पुनः सांगितले.

३) अपूर्वताः- जीवब्रह्मैक्यविषयक सिद्धान्त श्रुतिशिवाय इतर कोणत्याही प्रमाणांनी समजू शकत नाही त्यामुळे अपूर्वता हे लिंग उत्पन्न होते.

४) फल :- आत्मतत्त्वाचा यथार्थज्ञानाने अज्ञान व अज्ञानजन्य शोक-मोह यांचा नाश व आत्यन्तिक आनन्द असे फल, हे चौथे प्रमाण.

५) अर्थवाद :- आत्म्यापासून उत्पत्ति, स्थिति, प्रलय व आत्म्याचा सृष्टीत प्रवेश आणि आत्म्याने केलेले सृष्टीचे नियंत्रण अशा पाच प्रकारचा अर्थवाद हे पाचवे तात्पर्य-निर्णायक प्रमाण होय.

६) उपपत्तिः- जे जे म्हणून दृश्य आहे, ते ते सर्व मिथ्या आहे. इंद्रियांचा विषय नसलेले सत् तत्त्वच फक्त खरे आहे. अशा प्रकारचा विचार म्हणजे उपपत्ति हे सहावे प्रमाण होय.

या सहा प्रमाणांनी अद्वितीय ब्रह्माच्या ठिकाणी सर्व वेदान्तवाक्यांचे तात्पर्य आहे; असा

निर्णय करणे याला श्रवण असे म्हणतात. या श्रवणाने सर्व संशय नाहीसे होतात. युक्तिपूर्वक केलेले चिंतन म्हणजे मनन. त्या मननाने, अल्पज्ञ जीव सर्वज्ञ कसा होऊ शकेल, अशा कल्पनांचा निरास होतो. चित्ताला स्थिर करण्याने 'अहं ब्रह्मास्मि' या अनुभवाच्या आड येणाऱ्या देहात्मैक्य अनुभवाचा बाध होऊन सतत ब्रह्माकार वृत्तीच अनुवृत्त होत असते. यालाच निदिध्यासन असे म्हणतात. यामुळे सविकल्प समाधि सिद्ध होते. ही अवस्था एकदा प्राप्त झाल्यावर, समाधि उतरल्यावरही साधकाची आत्मनिष्ठा जात नाही.

ज्ञानाचे मुख्य साधन असलेले हे श्रवणादिक ज्याला जमत नाही त्या मुमुक्षूने निरंतर भगवान् दत्तात्रेयांचे भजन करावे. ते त्याला कृतार्थ केल्याशिवाय राहणार नाहीत. ईशादि दशोपनिषदांमध्ये व स्मृतींतही तसेच दत्तस्वरूप परमात्मतत्त्वाचेच वर्णन केलेले आहे. ही समाधिअवस्था एकदा प्रप्त झाल्यावर ती नाहीशी करण्यास कोणीही समर्थ होत नाही. ही अवस्था प्राप्त होण्यासाठी अष्टांग योग उपयोगी पडतो. परंतु अष्टांग योगाने प्राप्त झालेली ही आनंदावस्था समाधि कालातच असते, समाधि उतरल्यावर म्हणजे व्युत्थान दशेत रहात नाही. श्रवणादिकाने प्राप्त झालेल्या ज्ञानाने उत्पन्न झालेल्या समाध्यवस्थेतील निरतिशय आनंद कधीही नाहीसा होणारा नसतो.

आपल्या भक्तांना संतोष देणारा व त्यांचे सर्व अनर्थ नाहीसे करणारा प्रभु दत्तात्रेय सर्व उपनिषदांप्रमाणेच स्मृतींनीही प्रतिपादन केला आहे. भजन, पूजन आदि न करता केवळ स्मरणाने संतुष्ट होणारी अशी कोणती अन्य देवता आहे ? या दत्तात्रेयांनीच सकाम भक्ति करणाऱ्या आयुराजालासुद्धा त्याची कामना पूर्ण करून मोक्षही प्राप्त करून दिला. प्रल्हाद, मदालसापुत्र अलर्क, विष्णुदत्त-ब्राह्मण, पि?ङ्गनाग, कार्तवीर्यार्जुन, साध्यदेव, दलादन ऋषि, रेणुका यांना निरनिराळ्या प्रकारे उपदेश करून श्रीदत्तात्रेयांनी त्यांचा उद्धार केला आहे. अत्यंत दूर असूनही केवळ स्मरणाने संतुष्ट होणाऱ्या प्रभू दत्तात्रेयांची लोकोपकारक चरित्रे शेवटच्या दहा श्लोकात वर्णन करून वृद्धशिक्षा समाप्त केली आहे.

डॉ. रा. ल. जोशी
निवृत्त प्राध्यापक
संगमेश्वर महाविद्यालय, सोलापूर